

Tomáš Nigrin

IZOLOVANÝ OSTROV

Západní Berlín a jeho proměny
po stavbě Berlínské zdi

edice **bod**

Tomáš Nigrin

IZOLOVANÝ OSTROV

**Západní Berlín a jeho proměny
po stavbě Berlínské zdi**

DOKOŘÁN

Tomáš Nigrin

IZOLOVANÝ OSTROV

Západní Berlín a jeho proměny po stavbě Berlínské zdi

© Tomáš Nigrin, 2013

Tato monografie vznikla v rámci systému podpory fakultních monografií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze.

Recenzovali: prof. Dr. Dieter Segert, DrSc., PhDr. Tomáš Vilímek, Ph.D.

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této publikace nesmí být rozmnožována a rozšiřována jakýmkoli způsobem bez předchozího písemného svolení nakladatele.

Druhé vydání (první elektronické).

Odpovědná redaktorka Klára Soukupová.

Redakce Juan Zamora.

Grafická úprava, obálka, konverze do elektronické verze a sazba (pdf) Tomáš Zeman.

Vydalo v roce 2013 nakladatelství Dokořán, s. r. o., Holečkova 9, Praha 5,

dokoran@dokoran.cz, <http://www.dokoran.cz> jako svou 646. publikaci

(124. elektronická).

ISBN 978-80-7363-589-3

Obsah

Předmluva	7
1. Úvod	8
2. Berlínská otázka 1945–1971 – od horké krize ke stabilizaci	14
2.1 Spojenci a berlínská otázka	15
2.2 Postavení Západního Berlína a jeho vztah se Spolkovou republikou Německo	44
2.3 Západoberlínská komunální politika – rozpad, krize, stabilizace	63
3. Západní Berlín a jeho společnost po stavbě Berlínské zdi	82
3.1 Od volného průchodu k neprostupné zdi – Západní Berlín se mění v ostrov	82
3.2 Berlínská hranice a její překonávání	103
3.3 Západoberlínské hospodářství – krizí k rozkvětu	114
3.4 Železniční doprava v Berlíně	121
3.5 Berlínská zeď v mediální komunikaci starosty Willyho Brandta	127
3.6 Z periferie do centra Spolkové republiky	140
4. Závěr	153
English summary	159
Příloha 1: Rozhovor s Haroldem Hurwitzem	161
Příloha 2: Titulní strany západoberlínských a západoněmeckých periodik věnující se návštěvě amerického viceprezidenta Johnsona bezprostředně po stavbě Berlínské zdi	173

Poznámky	183
Seznam zkratek	204
Jmenný rejstřík	205
Seznam pramenů a literatury	208

Předmluva

Tématu Západního Berlína a stavby Berlínské zdi se systematicky věnuji již více než sedm let. Zkoumal jsem tento zajímavý a napínavý fenomén především pro účely své doktorské práce a řady souvisejících studií. Kniha, již právě čtete, je jejím dopracovaným zněním. Hlavním cílem této publikace je zmapování situace a proměn Západního Berlína po stavbě Berlínské zdi s důrazem na vývoj ve městě a v jeho společnosti, která se nachází neprávem stranou zájmu historiků. V literatuře bývá toto období skryto v kontextu pozdějšího vývoje. Vzhledem k poválečnému statutu jsou prameny k problematice Západního Berlína rozesety doslova po celém světě. Při svých archivních výzkumech jsem kromě Berlína, Lipska, Düsseldorfu a Bonnu navštívil také Vídeň, Londýn, Washington DC a Boston.

Za možnost věnovat se výzkumu a studiu tématu vděčím především Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze a jmenovitě jeho řediteli doc. PhDr. Jiřímu Vykoukalovi, CSc., který navíc vždy ochotně četl a konzultoval mé texty. Institut se stal mým zázemím, kde jsem mohl v klidu a s plnou podporou pracovat. Tato kniha by také nevznikla bez mého školitele, prof. PhDr. Jiřího Peška, CSc., jeho pomoci, podpory a konzultací. Za pozorné a velmi kritické čtení pracovních verzí tohoto rukopisu děkuji také prof. PhDr. Jaroslavu Kučerovi, CSc., a PhDr. Otovi Konrádovi, Ph.D. Podpora Grantové agentury Univerzity Karlovy v Praze mi umožnila uskutečnit velkou část výzkumných cest.

Pracovní nasazení po celou dobu velmi významně dopadalo na mé okolí – v zahraničí jsem strávil dlouhé měsíce a věnoval práci také velkou část svého volného času. Za trpělivost a vytvoření dobrého zázemí vděčím především své rodině, svým rodičům a Elišce. Tuto knihu bych chtěl proto věnovat právě jim.

1. Úvod

Pouhých 170 kilometrů dělilo Československo od Berlínské zdi – nejviditelnějšího symbolu rozdělení Evropy železnou oponou ve dva nepřátelenecké mocensko-politické bloky. Dne 13. srpna 1961 její stavba definitivně rozdělila dřívější hlavní město Německa Berlín na dvě části. Uzavřela se tím kapitola plná neustálých třenic mezi Východem a Západem na vnitroberlínské hranici a území obou německých států se až do konce studené války stabilizovalo, další horké krize studené války se mu již vyhnuly. Zanikl tak Berlín, který představoval jedinečný průnik dvou světů – demokracie a komunismu – nabízející obyvatelům a návštěvníkům možnost okusit výhody obou systémů a jednoduše překročit hranici, která je oddělovala.¹

Specifická berlínská situace vycházela ze spojeneckých ujednání, která byla uzavřena v průběhu posledního roku druhé světové války. Berlín představoval pro spojence cennou kořist, která symbolizovala porážku nacismu a měla být rozdělena mezi čtyři hlavní vítěze druhé světové války. Žádnému z nich v tu chvíli nevadilo, že se tak okupační sektory obsazené západními spojenci ocitnou uprostřed sovětské okupační zóny. Vždyť Německo mělo být spravováno jako celistvá jednotka. Vývoj ale směřoval jiným směrem a kvůli spojeneckým neshodám se situace velmi zkomplikovala. Berlín se místo centra nového Německa stal místem třenic a měření sil Východu se Západem, místem prvních horkých krizí nastupující studené války.

Nedořešená otázka uspořádání německého prostoru a především Berlína stála za krizí, jež trvala téměř 15 let. Ačkoliv historiografie čísluje oba vrcholy této krize samostatně – první z nich je blokáda Berlína v letech 1948 až 1949, druhou pak období od Chruščovova ultimáta až po stabilizaci situace po stavbě Berlínské zdi² – ve skutečnosti se jednalo o kontinuální vývoj a krize po celou dobu nikdy skutečně neodezněla. Naopak se pořád připomínala novými konfrontacemi. Na situaci a život ve městě to mělo výrazně negativní dopad.

Obě části Berlína, který se na úrovni městské správy začal rozpadat již v roce 1948, vykazovaly až do počátku 60. let 20. století velice

podobné rysy. Přestože se situace v Západním Berlíně od konce 40. let postupně zlepšovala, stále ještě trpěl obrovskými strukturálními problémy a nebyla dořešena poválečná obnova. Na tomto poli tehdy vedla spíše východní část města, kde se pod taktovkou centrálně řízené ekonomiky realizovaly mohutné stavební projekty, jež dávaly městu zcela novou tvář. Stavba Berlínské zdi přinesla velice tvrdou, ale o to jasnější změnu v uspořádání města. Obě části Berlína byly definitivně odděleny – společensky, politicky, hospodářsky, kulturně i dopravně. Tato událost zasáhla všechny složky života ve městě – od nejvyšší politiky, přes politiku spolkovou a komunální, až po každodenní život běžného občana.

Cílem této publikace je sledovat situaci předcházející a následující stavbě Berlínské zdi především s důrazem na samotný Západní Berlín. Konkrétně pak na jeho politické představitele a v neposlední řadě jeho obyvatele. Hlavní pozornost bude věnována období stavby zdi a následným strukturálním proměnám v politice, vztahu spolku a západoberlínské radnice, hospodářství a společnosti. Ačkoliv stavba zdi sice teritoriálně a politicky provizorně stabilizovala německou otázku, absence podrobných smluvních ustanovení dala vzniknout stavu nejisté setrvačnosti. K pevnějšímu zakotvení došlo až po dohodě Spojených států, Sovětského svazu, Velké Británie a Francie počátkem 70. let. Součástí normalizace vztahů mezi oběma německými státy byla také dohoda o Berlíně a jeho přístupových cestách. I když Sovětský svaz tuto dohodu umožňoval aplikovat pouze na Západní Berlín, znamenalo to konečně vytvoření pevných právních základů pro existenci města a zajištění jeho potřeb.

Hlavním badatelským přístupem byla především snaha analyzovat význam a dopad stavby Berlínské zdi na Západní Berlín. Při zcela základní komparaci stavu před stavbou a po stavbě zdi se ukazuje, že v průběhu několika let došlo v Západním Berlíně k zásadním proměnám – především na poli hospodářském, společenském a politickém. Je tedy možné se domnívat, že právě stavba Berlínské zdi mohla představovat onen impulz, který nasměroval vývoj ve městě směrem k růstu a prosperitě a který přetvořil Západní Berlín v úspěšné město a „výkladní skříň kapitalismu“. Důvodem byly právě specifické západoberlínské podmínky a jeho strategická poloha zkombinované se

snahou Západu demonstrativně soupeřit s východním blokem, které urychlila a správným směrem „postrčila“ právě stavba Berlínské zdi.

Kniha je členěna do dvou hlavních kapitol. První z nich se zaměřuje na makropohled na město a jeho uspořádání od konce druhé světové války až do vyřešení jeho postavení v roce 1971. V první řadě představuje (Západní) Berlín jako nedořešený problém poválečného uspořádání Německa s důrazem na vývoj v průběhu první a druhé berlínské krize. Významnou otázkou související se vztahy bývalých spojenců protihitlerovské koalice byl svazek Západního Berlína se Spolkovou republikou Německo, a to jak na úrovni ústavněprávní, tak i v otázce vztahu bonnských a západoberlínských politiků a stranických organizací. V poslední části této kapitoly bude zpracován vývoj na úrovni západoberlínské komunální politiky, jež musela řešit důsledky všech politických krizí, které na ni dopadly v souvislosti s napjatým vývojem v nedořešené otázce uspořádání Berlína, respektive Německa.

Podrobný pohled bude také věnován vztahu Západního Berlína a Spolkové republiky Německo. Vzhledem k tomu, že západní spojenci vznášeli k začlenění Západního Berlína do SRN neustálé výhrady, nestal se nikdy plnohodnotnou a plnoprávnou spolkovou zemí. Spolková republika se snažila tyto výtky přejít a po celou dobu studené války demonstrovala hloubku svého vztahu s tímto izolovaným městem. I tak je možné v jednání spolkové vlády spatřovat jistý paradox. Západní Berlín představoval pro SRN v mnoha směrech anomálii. Pomoc Berlínu totiž znamenala minimálně v průběhu prvních dvou desetiletí pro spolkové kancléře zároveň podporu konkurenční SPD, která dlouhodobě městu vládla a mohla tak zvyšovat svůj vliv také na spolkové úrovni. V některých obdobích, především tehdy, kdy se stal západoberlínský starosta Willy Brandt kandidátem SPD na kancléře, došlo k dalšímu vyostření vzájemného vztahu. Shodou okolností se tato doba kryla s vrcholem druhé berlínské krize – tedy se stavbou Berlínské zdi. Ačkoliv stojí v centru zájmu této knihy právě Západní Berlín, do mnoha dílčích kapitol vstupuje jako významný aktér Willy Brandt.

Městská politika v Západním Berlíně nebyla srovnatelná s žádnou jinou v SRN – především musela řešit zcela jiné problémy. Navíc se

do ní silněji než kde jinde promítaly třenice mezi Východem a Západem a musela rovněž, alespoň na technické úrovni, vést neustálou komunikaci přes železnou oponu i v dobách nejtěžších krizí. Stavba zdi tak znamenala pro městskou politiku zásadní předěl. Objevily se zcela nové problémy a nová témata, které musela vyřešit jednak doslova ze dne na den a jednak v dlouhodobém horizontu v zájmu přežití města a jeho obyvatel. Zprvu pouze městští politici nesli největší díl odpovědnosti za stabilizaci situace ve městě a za vyjednání podpory, která dokázala Západní Berlín zachránit před postupným úpadkem.

Druhá část této knihy se věnuje mikropohledu na situaci v Západním Berlíně, především pak na společnost a související fenomény a na proměny vyvolané stavbou zdi. Přestože se jedná o podrobné zpracování vývoje společnosti včetně analýzy nálad obyvatelstva, ekonomiky a dalších dílčích fenoménů, částečně se přibližujících k dějinám všedního dne, kniha si neklade ambice na jeho podrobné zpracování. Spíše se snaží analyzovat společenský vývoj a proměny v širokých socioekonomických, ale i faktických souvislostech a dodat tak část prvků do mozaiky, jež skládá kompletní pohled na „obyčejný“ život všedního dne v Západním Berlíně před stavbou zdi a po její stavbě.

Společenská rovina berlínské otázky bývá v literatuře a ve výzkumu často skryta ve stínu „větších“ témat. Ve skutečnosti to byli právě obyvatelé města, na které dopadly všechny změny nejcitelněji. Právě získání jejich důvěry bylo klíčové pro úspěch rozvoje Západního Berlína, který byl iniciován bezprostředně po stavbě zdi. Díky tomu je možné jasně definovat a popsat změny, které prodělal Západní Berlín kvůli stavbě zdi.

Většina odborných publikací se nezaměřuje na dopady stavby Berlínské zdi na Západní Berlín a jeho společnost a staví tato témata mimo svůj hlavní záběr. Většinou jsou jen součástí širšího přehledu na vývoj v době studené války. Stejně tak působení Willyho Brandta, pozdějšího spolkového ministra zahraničí a kancléře na západoberlínské radnici, zaujímá v literatuře spíše marginální postavení. Strávil totiž na radnici období, kdy proběhla druhá berlínská krize. Literaturu zabývající se Západním Berlínem a Willym Brandtem ve

sledovaném období je možné na základě jejího tematického zaměření rozdělit do následujících okruhů.

První z nich se zaměřuje na analýzu a popis globálních souvislostí studené války spojených se stavbou Berlínské zdi, důraz je v nich kladen na analýzu role jednotlivých osobností – literatura na toto téma vycházela již v období studené války, ale nutně při tom musela čerpat jen z jednostranného pramenného výzkumu či výpovědí ještě žijících politických aktérů.³ Po roce 1990 doplnilo zkoumání souvislostí a vývoje studené války krátkodobé otevření sovětských a později ruských archivů, které obohatilo dosavadní stav poznání.⁴ Celkově vzato ovšem produkce zaměřená především na studenou válku jednoznačně dominuje i nadále.

Druhý okruh zpracovávané literatury se věnuje samotné stavbě zdi, jejím bezprostředním politickým příčinám a následkům – stávající literatura však víceméně detailně a chronologicky popisuje jednotlivé události srpna 1961.⁵ Samostatným podbodem jsou nejrůznější prameny vydané tiskem odkazující na stavbu Berlínské zdi.⁶

Historická literatura věnovaná osobnosti Willyho Brandta, včetně jeho biografii, se v knihovnách nachází ve výrazně větším počtu.⁷ Významně více literatury se zaměřuje na Brandtovo působení v čele SPD⁸ či později ve funkci spolkového ministra zahraničí a kancléře.⁹

Velmi úzký okruh literatury tvoří dobové vzpomínky obyvatel obou částí Berlína, ale většina z nich vzpomínky na období těsně po stavbě zdi příliš často nezmiňuje. Popisují události předcházející stavbě, okamžik stavby a následně až výrazně pozdější období. Bezprostřední následky stavby zdi se tak v literatuře příliš neobjevují. Navíc je nutné zohlednit, že hodnocení a akcenty historického příběhu odpovídají zcela názoru autorů vzpomínek.¹⁰ Vydávání knih „pamětníků“ navíc téměř ustalo a nezažilo ani významnější renesanci v období, kdy se slavilo dvacáté výročí od pádu Berlínské zdi.

V dostupné literatuře tedy chybí komplexnější zpracování společenské mikrohistorie Západního Berlína, a to v podstatě pro celé období po konci druhé světové války. Vyskytuje se však několik výjimek, ze kterých lze extrahovat dílčí pohledy na Západní Berlín. Na prvním místě je třeba vzpomenout obsáhlé práce profesora sociologie Harolda Hurwitze, jež se věnují mnoha aspektům poválečného

Berlína, respektive Západního Berlína. Hurwitz popisoval vývoj německého (a berlínského) tisku bezprostředně po roce 1945¹¹ či se zaměřil v monumentálním čtyřsvazkovém díle na vývoj v Berlíně těsně po válce, kdy se odehrával soubor politických sil ze západních a východních berlínských sektorů o sjednocení sociální demokracie s komunistickou stranou. Hurwitz zde také zmiňuje stav berlínské společnosti v prvních poválečných letech.¹²

Pro čtenáře této knihy je významný také kontext české, respektive československé odborné literatury věnované otázce Berlína. Jedním z prvních autorů, který se tématu Berlína v Československu věnoval, byl Martin Dunajský.¹³ Ačkoliv jeho kniha *Mierová zmluva a západný Berlín* nabízí zajímavé názory, interpretačně podléhala dobovému diskurzu a platné politické doktríně. O dvě desetiletí později navázal na Dunajského Miloslav Novák, který zachycoval berlínskou otázku jako dílčí segment politického vývoje.¹⁴ Po roce 1990 se obsírněji tématu Západního Berlína v kontextu německé otázky věnovala Stanislava Hýbnerová¹⁵ či Vladimír Nálevka.¹⁶ U obou se ale jednalo pouze o dílčí náčrt situace začleněný do vývoje studené války. Je až s podivem, že Berlín v období studené války stále zůstává pro domácí badatele neobjeveným tématem, přestože jsou jeho politický význam a geopolitická souvislost s Československem neoddiskutovatelné. Československo jako jediná země východního bloku totiž před rokem 1989 sousedilo s oběma německými státy a navíc byl pro jeho občany Západní Berlín snadno dosažitelný. Vláda proto musela věnovat velké úsilí k vysvětlení vlastní politické pozice z východního pohledu vůči všem třem státům na německém teritoriu a tu pak v souladu s vládní ideologií interpretovat svému obyvatelstvu.